

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЗВЕНИЧІВ І СКАРБ АРАБСЬКИХ ДІРХЕМІВ

В. П. Коваленко, О. В. Фомін, О. В. Шекун

В публікації аналізуються результати розкопок та вводяться до наукового обігу нові археологічні матеріали, виявлені на городищі, посаді та курганному могильнику однієї із невеличких пам'яток Чернігово-Сіверської землі — Звеничева.

Значення шляхів сполучення у Давній Русі загальновідоме. Контроль за ними був однією із найважливіших функцій держави, особливо на ранніх етапах її розвитку. Найважливішими були вузлові пункти шляхів: гирла річок, волоки, броди, проходи серед боліт. Володіння ними давало змогу контролювати перерозподіл додаткового продукту шляхом торгівлі, не кажучи вже про стратегічне їх значення. Фортеця, збудована в такому місці, нерідко правила ключем до всього шляху. Одним з таких пунктів, що відіграв значну роль у середньовічній історії Чернігівської землі, був Звеничів, розташований за 22 км на північ від Чернігова. Як свідчать літописи, тут проходив кордон між власне чернігівськими землями і територією Сновської тисячі. Розділяли їх неосяжні замглайські болота, що тяглися майже поспіль від Дніпра до нижньої течії р. Свині (права притока Десни, нині р. Замглай)¹. В центрі боліт був лише єдиний вузький і довгий (близько 10 км) прохід по перешийку між Північним і південним Замглаєм. Прохідний лише взимку та в сухий період, цей перешийок, між тим, відіграв важливу роль: це був найкоротший шлях з Чернігова «в Радимичі», а пізніше — поштовий тракт на Могильов, Полоцьк, Смоленськ, Псков, Петербург. З боку Чернігова прохід закривало Звеничівське городище, відоме в літературі ще з кінця XIX ст.² (рис. 1).

Городище розташоване на північно-східній околиці с. Звеничів Ріпкинського району Чернігівської області, на невисокому (близько 3 м) мисоподібному підвищенні, оточеному болотами (рис. I, II). Майданчик городища неправильної овальноподібної форми (65×45 м), витягнутий з південного заходу — на північний схід. Тут було 2 лінії оборонних споруд, що склалися з валів та ровів (рис. 2, А). Вали городища ніколи не розорю-

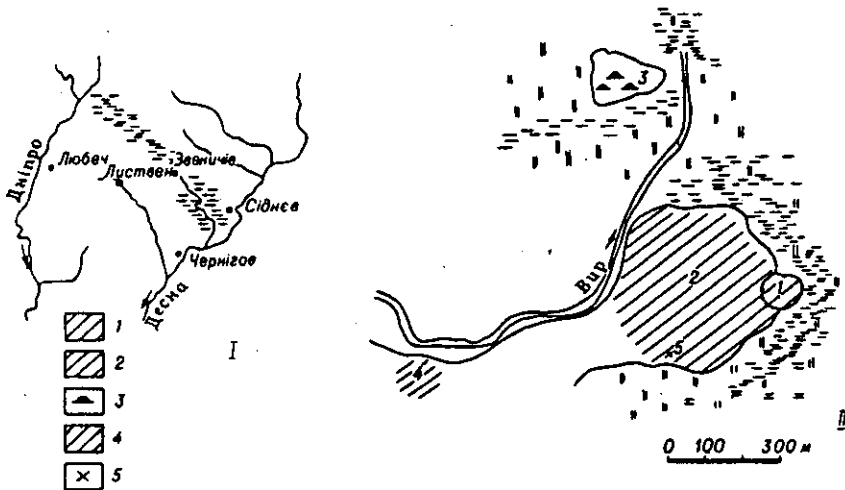

Рис. 1. Схема розміщення (I) та комплекс давньоруських пам'яток (II) поблизу с. Звеничів: 1 — городище; 2 — поселення-посад; 3 — могильник; 4 — селище; 5 — місце знахідки скарбу.

валися і в цілому збереглися добре; лише північний відтинок зовнішнього валу знищений на початку 70-х років при прокладанні дороги. Висота внутрішнього валу 3—3,5 м; зовнішнього — 2,5—3 м. Ширина підосви ділянках глибина їх ще й тепер сягає 2,5—3 м при ширині 10—12 м. Зовнішній рів простежується лише з напольного боку. З півночі ж і сходу городище було надійно захищене болотами, що підходили до самих його валів.

Між майданчиком городища та внутрішнім валом проходить ще один рів (глибина 1,0—1,5 м, ширина — 10—12 м). Утворився він внаслідок нестачі ґрунту при будівництві валів чи був викопаний спеціально як дренажний — судити важко. Подібні внутрішні рови, не потрібні з точки зору фортифікації, відомі з інших городищ³. В'їзд на городище розташовувався з західного (напольного) боку. Нині майданчик та вали городища зайняті сучасним кладовищем, що ускладнювало проведення робіт.

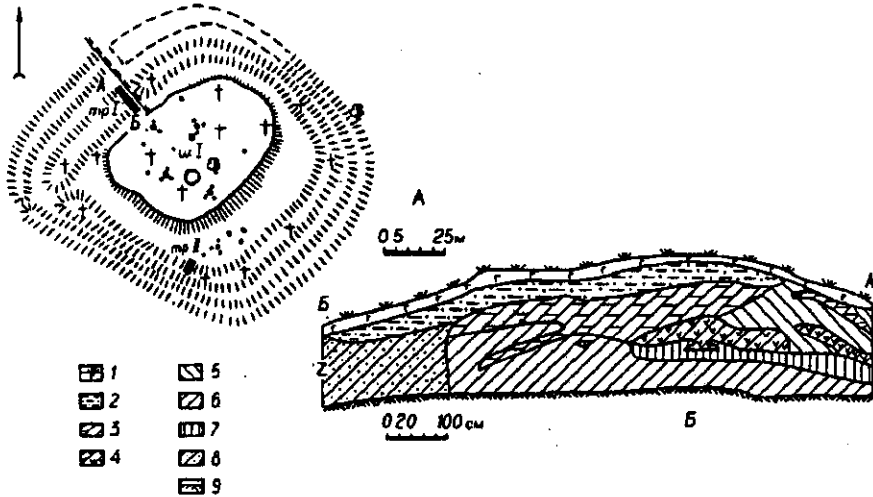

Рис. 2. План Звеничівського городища (А) та південно-західний профіль траншеї І (Б): Умовні знаки: 1 — дерновий шар; 2 — пухкий суглинок; 3 — щільний темно-жовтий суглинок; 4 — темно-сірий супісок з вугіллям; 5 — світло-сірий супісок; 6 — темно-сірий гумусований супісок; 7 — шар з вугіллям і попелом; 8 — сіро-жовтий супісок; 9 — материк.

В результаті зачистки схилів внутрішнього валу (довжиною 10 м), прорізаного у північно-західній частині дорогою на кладовище, вдалося в цілому уявити його конструкцію (рис. 2, Б). В основі насипу (початкова ширина понад 7 м) лежить шар темно-сірого гумусованого супіску (потужність 0,8—1,1 м). На ньому у вигляді потужного (близько 0,3 м) прошарку довжиною 2,2 м, насиченого вугіллям та попелом, зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій, що згоріли. Загальна висота валу від материка становить 2,2 м. Можна припустити, що конструкції належали до типу городен. Близьку картину виявлено і при розрізі внутрішнього схилу валу у південній частині городища (траншея ІІ, 6×2 м). Загальна висота його тут 2,4 м. Майже біля самої підосви валу знайдено невеличку (1,2×1,1 см) литу бронзову орнаментовану поясну бляшку, що датується не пізніше середини Х ст. (рис. 3, 8).

Шурф (2×2 м), закладений у центральній частині городища, засвідчив, що культурний шар має потужність до 0,85 м і дуже пошкоджений численними похованнями.

Давньоруську кераміку * Звеничева можна поділити на 2 групи. До першої з них відносяться уламки червоноглиняних посудин, виготовлених на ручному гончарному крузі з погано вимішаного тіста із значними домішками

* Крім давньоруської, на городищі траплялася ліпна кераміка доби бронзи та ранньозалізного віку.

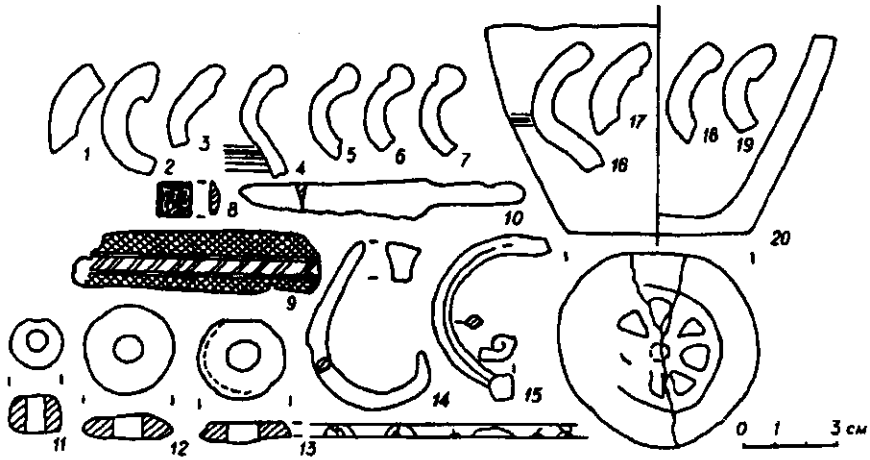

Рис. 3. Знахідки на городищі (1—12, 15) та посаді (13—14, 16—20): 1, 3, 15 — траншея; 2, 8, 12 — тр. 2; 4—7, 9—11 — шурф 1; 13 — підйомний матеріал; 14, 16—20 — р. 1 (1—7, 16—20 — кераміка, 8 — бронза, 10, 14, 15 — залізо; 9 — кістка; 11—13 — камінь).

піску. Посуд нерівномірно обпалений, має манжето- та доманжетоподібні вінця (рис. 3, 1—3). Подібна кераміка широко представлена в курганах з трупопаленнями і звичайно датується початком — серединою X ст. За виявленою керамікою цієї групи, в обох розрізах у нижній частині валу, зведення укріплень на Звеничівському городищі можна віднести до першої половини — середини X ст.

Друга група кераміки представлена уламками добре випалених біло- та сіроглиняних горщиків, виготовлених з добре відмуленого тіста на швидкому гончарному крузі, що традиційно датуються кінцем XI — серединою XIII ст. (рис. 3, 4—7). В шурфі та траншеях крім посуду знайдені: фрагмент кістяного орнаментованого руків'я ножа (рис. 3, 9), залізний черенковий ніж, двоє шиферних пряслиць, уламок чорного крученого скляного браслета, фрагмент залізної підковоподібної фібули ромбічного перетину із спіралью закрученими вінцями (рис. 3, 9—11, 15).

Із заходу до городища прилягає порівняно велике (10—12 га) поселення — посад, нині щільно забудоване приватними садибами (рис. 1, II). Потужність культурного шару тут сягає 0,3—0,4 м. У північно-західній частині посаду зустрічається ліпна кераміка, а в південній — крім давньоруської і пізньосередньовічна.

За 2,8 км на схід від городища, на невеликому підвищенні серед боліт, 1976 р. виявлене ще одне городище — болотного типу⁴. Воно має прямокутну форму з заокругленими кутами (60×50 м) і по периметру оточене валом, що дуже осунувся (висота з боку майданчика 1,2—1,5 м; ширина біля підшви 12—15 м). Сліди ровів та місце в'їзду не простежуються. В культурному шарі слабкої насиченості (0,20—0,35 м), похованому під майже метровим шаром болотяного чорнозему, знайдено окремі дрібні уламки ліпної кераміки ранньозалізного віку. Городище, мабуть, в усі часи використовувалося як сховище. За свідченням місцевих жителів, до проведення тут меліорації на городище через болото вела єдина вузька стежка — брід.

За 700—800 м на північний захід від першого городища, на протилежному березі р. Вир (притока р. Свині), розташований курганний могильник⁵, відомий, як і городище, з кінця XIX ст.⁵ Він розміщувався на двох підвищеннях, розділених болотистою низиною завширшки 70—80 м (рис. 4, А). Східна частина некрополя розорана; сліди розораних насипів були помітні ще кілька років тому. Збереглися 20 насипів: 19 на південному та один на

⁴ У звіті Г. Ф. Соловйової за 1967 р. могильник відзначено серед знищених. — НА ІА АН УССР. — 1967/60. — № 4877.

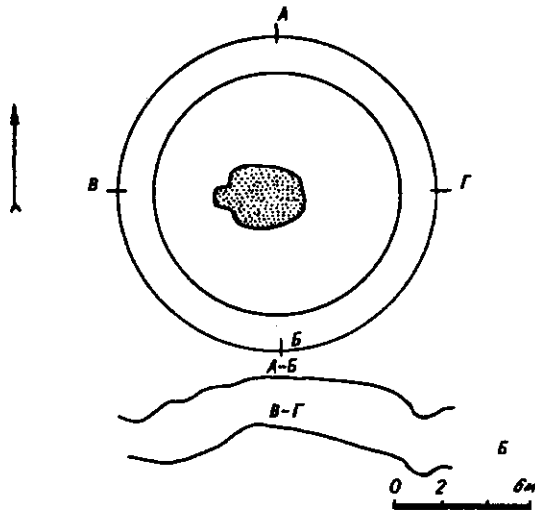
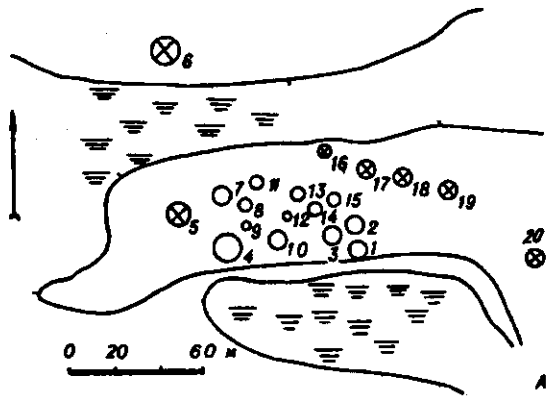

Рис. 4. Пляни курганної групи поблизу с. Звеничів (А), кургану 5 (Б) та розміщення решток спалення (В): 1 — фрагмент гребінця; 2 — кресало; 3 — окисли заліза; 4 — металева дужка з заклепками; 5 — рештки круглого металевого предмету. Умовні знаки: а — гумус; б — вугілля; в — обпалені кістки; г — кальциновані кістки; д — рештки згорілих плах; е — досліджений курган.

північному підвищеннях. У 70-х — на початку 80-х років на могильнику досліджено 7 курганів (6 — у першій групі та один — у другій).

Кургани першої групи розташовані компактно. Три з них (висота 1,3—1,5 м, діаметр 11—12 м) зберегли куполоподібну форму і оточені замуленими кільцевими ровиками, інші насипи, висотою 0,3—0,9 м і діаметром 6—8 м, переважно розорані. З 6 курганів цієї групи 2 виявилися кенотафами (№ 16 та № 17), у двох інших, що раніше розорювалися (№ 19 та № 20), виявлені рештки пошкоджених вогнищ зі слідами кремації, а також кістки жертвних тварин та уламки кружалної кераміки X ст. Два інших насипи містили непошкоджені поховання за обрядом трупоспалення на місці.

У кургані № 18 (висота 0,6 м, діаметр 6 м) на залишках вогнища площею близько 3 м², розташованому на рівні материка, знайдено кальциновані кістки людини, великої рогатої худоби та птахів, а також уламки маленької посудини з вертикальними вінцями, прикрашеної у верхній частині хвилястим орнаментом і розбитої при виконанні обряду. Уламки зі слідами сильного повторного обпалення виявлені у різних частинах вогнища.

Курган № 5 (висота 1,3 м, діаметр 11 м) оточений ровиком шириною 2,2 і глибиною 0,55 м. На дні рову знайдено окремі кістки тварин та уламки кераміки. Рештки попелища (товщина 3—11 см) простежуються на рівні давнього горизонту. Воно мало чітку прямокутну форму площею 2,8×2,2 м (рис. 4, Б), на краях його знайдено близько десятка обгорілих плах діаметром до 0,2 м. Розташування решток кісток дозволяє припустити, що небіжчик лежав у західній частині вогнища головою на схід. Праворуч від тазової кістки виявлено нижню частину кружального горщика, заповнену перепаленими пташиними кістками. Верхню частину посудини знайдено за 0,5 м від денця. Уламки другого горщика зі слідами повторного обпалення були розкидані по всій площі вогнища (рис. 4, В). Поховальний інвентар представлений уламками одностороннього кістяного гребінця з бронзовими заклепками, залізним кресалом та дужкою з двома заклепками (деталь піхов чи сагайдака). (Рис. 5, 1, 2, 4). На південний схід від голови небіжчика виявлено кальциновані кістки коня, на північний схід — кабана.

Сьомий з досліджених курганів (висота близько 1 м, діаметр 11 м) стояв за 70 м від основної групи (рис. 4, А). В ньому виявлено рештки трупоспалення на місці. Попелище прямокутної форми (3×2 м), кальциновані кістки знайдені в шарах горілого дерева у вигляді кількох скупчень. Небіжчик лежав

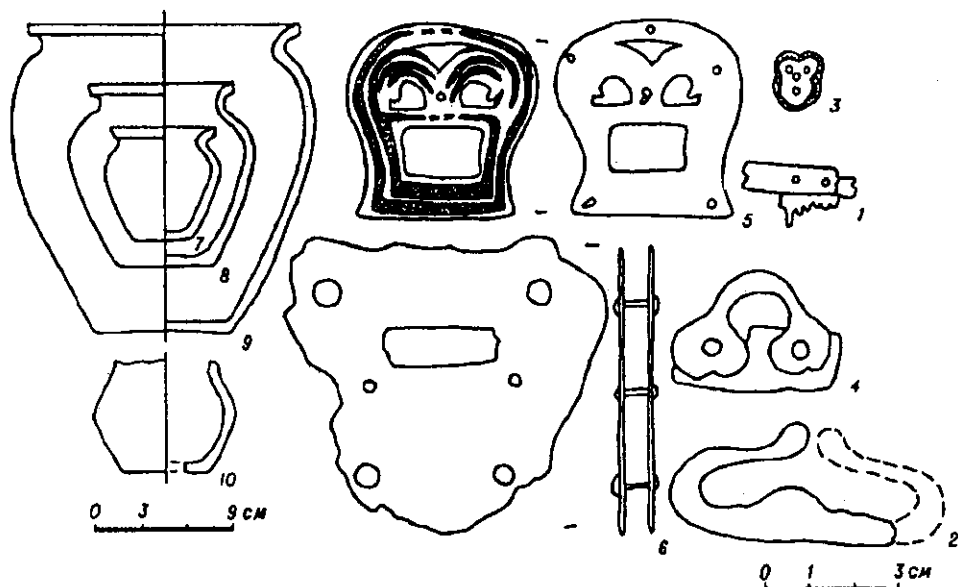

Рис. 5. Знахідки з курганів: 1, 2, 4, 7, 10 — курган 5; 3, 5, 6, 8, 9 — курган 6, (1 — кістка; 2, 4, 6 — залізо; 3, 5 — бронза, 7—10 — кераміка).

у південно-західній частині вогнища, за 1 м на південь від нього виявлено значне скупчення великих кальцинованих кісток тварин, у тому числі — зуби коня. У західній частині попелища розчищено розвал великої кружальної посудини із слідами сильного повторного обпалення. На ній помітне клеймо у вигляді букви «Ж». У східній частині знайдено розвал другого горщика (рис. 5, 8, 9). Серед інвентаря — бронзова ажурна накладка із штифтами на зворотному боці, залізна застібка для сумки (поганої збереженості), бронзова серцеподібна орнаментована бляшка (Рис. 5, 3, 5, 6).

В цілому поховальний обряд, речовий та керамічний матеріал дозволяють датувати досліджені кургани серединою — другою половиною X ст.

За 1 км на південний захід від городища (урочище Селище) на місці, утвореному руслом річки та ручаю, виявлено поселення XII—XIII ст. (120×100 м).

1971 р. на території посаду (за 300 м на південний захід від городища) на садибі О. І. Пархоменка (вул. Жовтнева, 22) під час оранки на городі

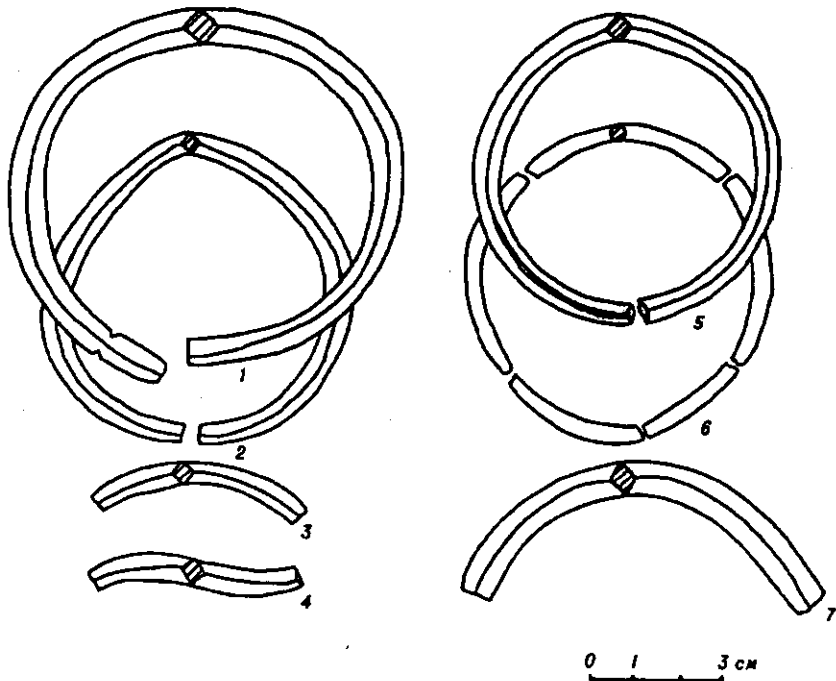

Рис. 6. Срібні браслети із скарбу 1971 р. на посаді (1—7).

знайдено скарб срібних виробів (зберігається у фондах Чернігівського історичного музею). У його складі було 90 цілих та фрагментованих монет (збереглося 84); злиток-гривна видовженої форми, вагою 41,31 г (довжина 7,4 см, товщина близько 1 см); 3 цілих литих браслети ромбічного перетину (діаметри 6,8, 7 і 8,7 см; вага відповідно 29,10, 40,16 і 87,50 г) та 3 уламки таких саме браслетів (загальною вагою 45,78 г); розламаний на 5 шматків браслет з круглого дроту (діаметр 7 см, вага 23,41 г). Всі вироби виготовлені із срібла (проби 916—960) (Рис. 6, 1—7). Подібні срібні ковані грановані браслети відомі і з інших монетно-речових скарбів X ст. (наприклад, 2 із скарбу 1914 р. (№ 9, за Г. Ф. Корзухіною) з с. Угодичі Ярославської губернії, 6 — із скарбу 1915 р. (№ 20) в с. Коробкіно Курської губернії). Круглі дротові браслети в цілому, мабуть, належать до порівняно раннього періоду, але зустрічаються і в скарбах X ст. (скарб 1855 р. — № 8 — в с. Железниця Казанської губернії) ⁶. За свідченням місцевих жителів, скарб містився у глиняному горщику, розбитому при оранці. Будь-яких археологічних досліджень на місці знахідки не провадилось.

1985 р. на місці знахідки було закладено розкоп площею 4×2 м. В його південній частині виявлено залишки господарської будівлі видовженої форми (2,8×1,2—1,6 см, глибина до 0,8 м). На площі будівлі знайдено уламки кераміки першої половини — середини X ст. (рис. 3, 16—19) і уламок залізного кільця, а поблизу будівлі — залізний рибальський гачок (рис. 3, 14) та фрагмент платівки. На північний схід від котловану на рівні материка (на глибині 0,30 м) виявлено приденцеву частину горщика, в якій містилася друга половина скарбу 1971 р. (53 цілих та фрагментованих дірхеми). Горщик виготовлений на ручному гончарному крузі з погано відмученого тіста з піском, нерівномірно випалений. Денце посудини асиметричне (6,2×6,5 см). На ньому простежуються залишки тавра у вигляді колеса з 8 спицями (рис. 3, 20).

Нині в Звеничівському скарбі відомі 112 цілих монет, 11 їх уламків та 14 обрізаних по колу. Враховуючи чималу вагу срібних прикрас, монет та грошової гривни (близько 700 г), знахідку з повним правом можна віднести до найбільш значних скарбів X ст. Серед східноєвропейських скарбів відповідного часу відомо небагато знахідок змішаного складу (змішані скарби більш характерні для Північної Європи).

Звеничівський скарб має кілька рідкісних монет, карбованих у Волзькій Булгарії (монети з ім'ям еміра Бармала, Михаїла б. Джафара та Абдуллаха б. Мика (Іла). Знайдене через 15 років на тому самому місці денце горщика з 53 монетами є безперечним успіхом, адже подібні випадки трапляються досить рідко. Належність обох знахідок монет до одного скарбу, здавалося б, не має викликати сумнівів. Тим цікавіше порівняти знайдені комплекси.

Молодші монети саманідської частини скарбу 1971 р. (4 екз.), карбовані на монетних дворах Самарканда та аш-Шаша, датуються 340 р. х. (951/2 р.). Булгарська монета датується 340 чи 346 р. х. У складі другого комплексу також є 4 молодших монети самаркандського та шашського карбування (всі — 340 р. х.).

У династичному відношенні комплекс 1971 р. відрізняється від комплексу 1985 р. тим, що має у своєму складі 3 дірхеми Волзьких Булгар та 3 дірхеми Бувейхидів, карбованих в Ірані (табл. 1).

Табл. 1. Склад комплексів знахідок 1971 та 1985 рр.

Комплекс скарбу	Аббасиди	Саманіди	Бувейхиди	Волзькі Булгари	наслідування	невизначені монети
1971 р. (84 монети)	1	69	3	3	6	2
1985 р. (53 монети)	1	46	-	-	5	1

Ця обставина не може не насторожити, якщо врахувати, що в обох знахідках репрезентовано по одній аббасидській монеті, які мали меншу ймовірність опинитись у складі одного з комплексів порівняно з булгарськими та бувейхидськими монетами. Надійним критерієм перевірки схожості монетних вибірок є порівняння їх за хронологічним складом (табл. 2).

Табл. 2. Порівняльна характеристика комплексів

Типи монет	Звеничів 1971 р. (951—957 рр.)	Звеничів 1985 р. (951/2 рр.)	Всього у двох знахідках	Помор'я (955 р.)	Гньоздово (953 р.)
Дірхеми 890 рр.	1	2	3	-	7
—"— 900 рр.	3	4	7	6	29
—"— 910 рр.	6	4	10	5	42
—"— 920 рр.	11	7	18	3	67
—"— 930 рр.	14	12(30,7 %)	26 (25,7 %)	11	94 (31,3 %)
—"— 940 рр.	20 (32,3 %)	6	26 (25,7 %)	17 (35,4 %)	56
—"— 950 рр.	7	4	11	6	7
Всього:	62	39	101	48	302

Підрахунки свідчать, що у скарбі 1971 р. помітно переважають монети 940—950 рр. — 27 із 62 (45,1 %). У другому комплексі їх питома вага нижча — 20,5 % від загальної кількості. Пік хронологічного розподілу у складі першої знахідки припадає на монети 940^x рр. у другому комплексі — на монети 930^x рр.

Склад куфічних монет, поширених у Європі, чутливо фіксував усі зміни, що відбувалися в міжнародному обміні та внутрішній торгівлі. Збільшення обсягу грошових емісій у Халіфаті, швидкість транспортування монет, затримка та зосередження їх в окремих районах — все це негайно відбивалося на хронологічному складі монетної маси і відповідно на складі скарбів⁷. Арабське срібло, потрапляючи в Східну Європу, розподілялося на 2 монетних потоки, перший з яких забезпечував монетним сріблом райони Подніпров'я та Подесення і просувався далі на захід. Другий потік досить швидко пересувався волзьким торговим шляхом у напрямі Балтики⁸. Характерним для скарбів середини X ст., що утворилися із західної хвилі арабського срібла, є помітне переважання в їх складі монет 930^{-x} рр. Саме така структура другої Звеничівської знахідки та скарбу з Гньоздова (табл. 2). Типова для волзького монетного потоку перевага дірхемів 940^{-x} рр. властива і для першої Звеничівської знахідки, Поморського скарбу (Польща). Загалом в обох Звеничівських знахідках чисельність монет 930^{-x} — 40^{-x} рр. однакова, що свідчить про їх змішану структуру.

Зважаючи на це, присутність у першому Звеничівському комплексі 3 болгарських та 3 бувейхідських монет, які відсутні в другому комплексі, нічого не визначає. У знахідці 1985 р. є 9 монет, обрізаних по колу, тобто 16,7 % від загального складу, в комплексі 1971 р. обрізки становлять лише 6,2 % (5 монет). Нагадаємо, що обрізані по колу дірхеми мали найбільше поширення у південноруських скарбах з районів слов'яно-салтівського порубіжжя⁹.

Однак наведені факти вимагають обережності при визначенні походження другого Звеничівського комплексу. Якщо справді обидві групи монет були заховані в єдиній посудині, то найімовірніше, що вони були не змішані. Можливо, сховані разом, вони були загорнуті окремо. Проте не менш ймовірним може бути і таке пояснення відмінностей двох Звеничівських комплексів. Це могли бути два різних скарби, сховані в землю одночасно. Подібні випадки траплялися в археологічній практиці. Так, 1965 та 1966 рр. на поселенні поблизу с. Горовляни послідовно знайдено 2 скарби XI ст. Перший знайшли місцеві жителі, другий — наступного року — археологи під час розкопок. Скарб 1966 р. був знайдений за 2 м від попереднього¹⁰.

Аналіз археолого-нумізматичних матеріалів дозволяє в цілому реконструювати основні етапи розвитку стародавнього Звеничева. Наприкінці IX — на початку X ст. на західному кінці перешийку між Південним та Північним Замглаєм виникло поселення, певною мірою пов'язане з шляхом «у Радимичі». У першій половині X ст. з метою контролю над цим шляхом було збудоване невелике, але добре укріплене і майже неприступне городище, — можливо, державна фортеця з невеликим гарнізоном. За його валами було розташоване значне відкрите селище, яке, ймовірно, правило за посад. За 700—800 м від городища розташовувався курганий могильник, найдавніші з досліджених поховань якого датуються не раніше середини X ст. Верхньою межею функціонування могильника є кінець X ст., коли після запровадження християнства змінився поховальний обряд і припинили ховати в некрополях ряду подібних фортець (наприклад, літописного Оргоща). Знайдений у Звеничеві скарб (можливо, скарби), підтверджують важливе економічне значення поселення у X ст.

У XII—XIII ст. роль Звеничева, ймовірно, дещо занепала, що відбилося на скороченні заселеної площі (кераміку цього часу виявлено лише на городищі). Цікаво, що навіть у XII ст., в період найбільшої активізації феодальних усобиць, коли десятки городищ Чернігово-Сіверської землі по кілька разів переходили з рук у руки, Звеничівське городище не потрапило на сторінки літописів. У той час як Любеч на півночі, а Гуричів та Свенковичі на півдні Чернігівської волості неодноразово опинялися «на напрямку удару», шлях через Замглайські болота жодного разу не використовувався противниками чернігівських князів, що, можливо, певною мірою може свідчити на користь неприступності фортеці. Незважаючи на відсутність писемних свідчень, є всі підстави вважати, що городище зберегло свою давньоруську назву, похідну від антропоніму «Звенич» з посесивним формантом — *ев*, що є типовим для утворення давньоруських топонімів¹¹.

СКЛАД ЗВЕНИЧІВСЬКОГО СКАРБУ

1. Знахідка 1971 р.

Аббасіди:

1. Халіф ар-Раді-біллах, чек. Шираз, 325 р. х. 4,20 г.

Буейхіди:

2. Імад ад-Дауля Алі б. Буейх, Шираз, 325 р. х. 4,35 г.
3. Муїз ад-Дауля, халіф ал-Муттакі, ал-Ахваз ? р. х. 5,50 г.
4. Муїз ад-Дауля та Імад ад-Дауля, Керман (?) 330 р. х. 2,74 г.

Саманіди:

- Ісмаїл б. Ахмад (892—907 рр.)
6. Самарканд, 292 р. х., 2,93 г;
 7. аш-Шаш, 286 р. х., 2,09 г;
 8. аш-Шаш, 293 р. х., 3,18 г.;
- Ахмад б. Ісмаїл (907—914 рр.)
9. Андераба, 300 р. х. 2,94 г.
- Наср. б. Ахмад (914—943 рр.)

Андераба:

9. 302 р. х., пробита, 3,80 г.
10. 30 (0—9) р. х., обрізана, 1,70 г.
11. 30 (2, 5, 8) р. х., обрізана, 3,11 г.
12. 309 р. х., 2,88 р.

Балх:

13. 317 р. х., пробита,
14. 320 р. х., 2,76 г.
15. 323 р. х., 3,70 г.
16. 320—і рр. х., 3,04 г.

Самарканд:

17. 302 р. х., 2,51 г.
18. —, пробита, 2,60 г.
19. 310 р. х., обрізана, 2,16 г.
20. 312 р. х., 2,86 г.
21. 313 р. х., 2,93 г.
22. 313 р. х., обрізана, 2,23 г.
23. 315 р. х., 2,32 г.
24. 316 р. х., 2,82 г.
25. 319 р. х., (1/2 монети), 1,83 г.
26. 31 (X) р. х., 3,59 г.
27. 321 р. х., 4,24 г.
28. 326 р. х., 3,94 г.
29. 327 р. х., 2,17 г.
30. 328 р. х., 3,44 г.
31. 330 р. х., 3,24 г.
32. 310—20—і рр. х. (1/2 монети), 1,59 г.

Аш-шаш:

33. 302 р. х., 3,32 г.
 34. 303 р. х., пробита, 2,25 г.
 35. 309 р. х., обрізана, 1,92 г.
 36. 313 р. х., обломана, 3,28 г.
 37. 316 р. х., пробита, 3,11 г.
 38. 316 р. х., 2,33 г.
 39. 317 р. х., пробита, 2,81 г.
 40. 321 р. х., обрізана, 2,39 г.
 41. 322 р. х., обрізана, 2,50 г.
 42. 323 р. х., 4,34 г.
 43. 323 р. х., 3,14 г.
 44. 326 р. х., 5,07 г.
 45. 330 р. х., 2,85 г.
 46. 330 р. х., 2,66 г.
 47. 330 р. х., пробита, 3,20 г.
 48. 330 р. х., 4,04 г.
 49. ?, уламок, 0,61 г.
- Нух. б. Наср (943—954 рр.)

Бухара:

50. 336 р. х., 3,62 г.
51. 339 р. х., 3,24 г.

Балх:

52. 33 (2 чи 5) р. х., 3,71 г.

Самарканд:

53. 332 р. х., 3,25 г.
54. 332 р. х., 4,70 г.
55. 334 р. х., 3,70 г.
56. 337 р. х., 2,85 г.
57. 337 р. х., 3,71 г.
58. 338 р. х., 4,20 г.
59. 338 р. х., 3,42 г.
60. 338 р. х., 3,29 г.
61. 338 р. х., 4,27 г.
62. 339 р. х., 3,09 г.
63. 340 р. х. 3,65 г.
64. 340 р. х., 2,96 г.
65. 340 р. х., 4,47 г.

Аш-шаш:

66. 333 р. х., уламок, 0,74 г.
67. 333 р. х., 6,07 г.
68. 334 р. х., 1/4 монети, 1,25 г.
69. 335 р. х., 4,06 г.
70. 340 р. х., 3,14 г.
71. 340 р. х., обрізана, 2,55 г.
72. Місце чекана неясно, 340 р. х., 3,62 г.
73. Саманіди, місце і рік неясні, уламок, 0,88 г.
74. Сліпий дірхем, 5,46 г.

Волзькі Булгари:

75. Емір Бармал, пробита, 2,73 г.
76. Микаїл б. Джафар, наслідування Самарканду, 2,76 г.
77. Абдуллах б. Микаїл, 340 чи 346 р. х., 2,91 г.

Наслідування Саманідам:

78. Наслідування Самарканду, 28/9/2 р. х., 2,71 г.
79. Наслідування Балху, 292 р. х., 2,81 г.
80. Наслідування Насру б. Ахмаду, обрізана, 2,57 г.
81. Те ж, але іншого типу, обрізана, 2,23 г.
82. Те ж, але іншого типу, 2,92 г.
83. Грубе наслідування дірхему X ст. обрізана 1,80 г.
84. Те ж, але іншого типу, обрізана 1,91 г.

Срібні речі:

85. Грошова гривна срібна, 41,31 г.
86—90. Уламки круглого срібного браслету 23,41 г.
91. Уламок срібного браслету 6,89 г.
92. Уламок срібного браслету 7,71 г.
93. Половина срібного браслету 31,18 г.
94. Браслет срібний 87,50 г.
95. Браслет срібний 40,16 г.
96. Браслет срібний 29,10 г.

2. Знахідка 1985 р.*

Аббасіди:

1. Халіф ар-Раді-біллах, Басра, 325 р. х., 2,79 г.

Саманіди:

- Ісмаїл б. Ахмад (892—914 рр.)
2. Самарканд, 282 р. х., 3,48 г.

* Монети 1985 р. визначені за фотографіями.

Аш-шай:

3. 284 р. х., обрізана, 1,71 г.
 4. 291 р. х., обрізана, 2,76 г.
 5. 293 р. х., 3,21 г.
- Ахмад б. Ісмаїл (907—914 рр.).

Самарканд:

6. 296 р. х., обрізана, 3,02 г.
7. 300 р. х., 2,91 г.

Аш-шай:

8. 294 р. х., обрізана, 1, 97 г.
- Наср б. Ахмад (914—943рр.)

Андераба:

9. 304 р. х., обрізана, 2,32 г.
10. 30 (0—9) р. х., 3,18 г.
11. 30 (0—9) р. х., 2,91 г.
12. 30 (0—9) р. х., 3,32 г.
13. 30 (0—9) р. х., 2,48 г.

Балх:

14. 315 р. х., 2,52 г.

Самарканд:

15. 315 р. х., обломана, 1,04 г.
16. 316 р. х., 3,40 г.
17. 323 р. х., 3,56 г.
18. 323 р. х., 3,12 г.
19. 328 р. х., обломана, 2,15 г.
20. 328 р. х., 5,43 г.
21. 328 р. х., 3,53 г.

Аш-шай:

22. 310 р. х., 3,36 г.
23. 314 р. х., 3,44 г.
24. 318 р. х., 2,21 г.
25. 320 р. х., 3,41 г.
26. 324 р. х., 3,24 г.
27. 327 р. х., 3,80 г.
28. 320—1 рр. х., 3,34 г.
29. 320—1 рр. х., 3,92 г.
30. 320—1 рр. х., 4,22 г.

Ал-Мухаммадія:

31. 326 р. х., 2,95 г.

Нісабур:

32. 321 р. х., 2,84 г.
 33. Місце карбування зрізане, 310 р. х., обрізана, 2,65 г.
 34. Рік і місце не ясні 2,93 г.
 35. Уламок монети 1,85 г.
- Нух б. Наср (943—954 рр.)

Бухара:

36. 336 р. х., обрізана, 1,99 г.

Самарканд:

37. 335 р. х., 3,05 г.
38. 337 р. х., 2,79 г.
39. 337 р. х., 2,44 г.
40. 338 р. х., 2,81 г.
41. 340 р. х., 3,25 г.
42. 341 р. х., 3,59 г.

Аш-шай:

43. 335 р. х., 4,60 г.
44. 340 р. х., 4,34 г.
45. 340 р. х., 4,62 г.
46. Місце карбування не ясне, 33... р. х., 6,31 г.
47. Уламок, 1,08 г.

Наслідування:

48. Наслідування Ісмаїлу б. Ахмаду, обрізана, 1,96 г.
49. Наслідування Насру б. Ахмаду, з вушком, 2,97 г.
50. Те ж, але іншого типу, обрізана, 1,47 г.
51. —" — 2,66 г.
52. —" — 2,56 г.

Невизначені:

53. Уламок, Саманіди, X ст., 0,49 г.

Примітки

¹ *Оппоков Е. Ф.* Матеріали по исследованиям болот Черниговской губернии.— Чернигов, 1905.— С. V—VI.

² *Шафонский А. Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 234; *Константинович Н.* Исторические памятники Черниговской губернии // Календарь Черниговской губ. на 1887 г.— Чернигов, 1886.— С. 627; *Самоковасов Д. Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам.— М., 1908.— С. 105; *Уварова П. С.* Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-летописца и гр. П. С. Уваровой // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС.— М., 1906.— Вып. 1.— С. 77; Древности железного века в междуречье Днепра и Десны.— М., 1962.— САИ.— Вып. Д1—12.— С. 32; *Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В.* Исследования в окрестностях Чернигова // АО 1976.— М., 1977.— С. 319, 320.

³ *Коваленко В. П.* Исследования летописных городов на Черниговщине // АО 1981.— М., 1983.— С. 268.

⁴ *Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В.* Исследования...— С. 319.

⁵ *Самоковасов Д. Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС.— К., 1874.— Т. 1.— С. 184; *Самоковасов Д. Я.* Северянська земля...— С. 105; *Уварова П. С.* Городища и курганы...— С. 77; *Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В.* Исследования...— С. 319; *Шекун А. В., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А., Шуляк В. В.* Новые раскопки на Черниговщине // АО 1977.— М., 1978.— С. 401.

⁶ *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 79—82.

⁷ *Фомин А. В.* Методические проблемы изучения кладов куфических монет IX—X вв. // ВИД.— Л., 1983.— Т. XIV.— С. 77—79.

⁸ *Фомин А. В.* Источниковедение кладов с куфическими монетами IX—X вв. (по материалам Восточной Европы): Автор. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1982.— С. 14—15.

⁹ *Янин В. Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья.— М., 1956.— С. 142, 143.

¹⁰ *Кропоткин В. В.* Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // НЭ.— М., 1971.— Т. IX.— С. 92.— № 174, 175.

¹¹ *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.— М., 1972.— С. 9—89.

В. П. Коваленко, А. В. Фомин, А. В. Шекун

ДРЕВНЕРУССКИЙ ЗВЕНИЧЕВ И СКЛАД АРАБСКИХ ДИРХЕМОВ

В истории Чернигово-Северской земли X—XIII вв. заметную роль играл путь «в Радимичи» — кратчайший маршрут через непроходимые Замглайские болота в Гомельское Посожье. В самом узком месте прохода, напрочь закрывая его со стороны Чернигова, в первой половине X в. было возведено небольшое, но достаточно хорошо укрепленное Звеничевское городище, к которому примыкало обширное открытое поселение-посад, а также курганный могильник, в котором исследовано 7 насыпей. Вероятно, с этим комплексом связано и находящееся в 2,8 км к востоку от них болотное городище-убежище. 1971 г. на посаде Звеничевского городища случайно был обнаружен клад арабских дирхемов и серебряных изделий, а в 1985 г. археологами найдена его вторая часть. Учитывая общий вес серебряных изделий (свыше 680 г.), Звеничевский клад можно по праву отнести к числу наиболее крупных для X в. в Восточной Европе. Анализ археологических материалов с использованием нумизматических данных позволяет в целом реконструировать схему исторического развития еще одного небольшого города на Юге Руси, и даже со значительной степенью вероятности восстановить его древнее название.

V. P. Kovalenko, A. V. Fomin, A. V. Shekun

OLD RUS ZVENICHEV AND HIDDEN TREASURE ARABIC DIRCHEM

Way «to Radimichi», the shortest route through the impassable Zamglaisking bogs to Gomel Posozhie played a significant role in the history of the Chernigov-Severskaya land in the 10—13th centuries.

Small but rather well fortified site of ancient town Zvenichev was constructed in the narrowest place of the route fully blocking it from Chernigov. A vast open settlement as well as a kurgan sepulchre where 7 embankments have been investigated are adjacent to it. A boggy settlement-shelter situated 2.8 km eastward to them is probably connected with this complex. In 1971 hidden treasures of Arabian dirkhems and silver articles were accidentally found while in 1985 the archaeologists found the rest of treasures. Taking into account a total weight of silver articles (above 680 g) the Zvenichev treasures may be referred to the largest hidden treasures for the 10th century in the Eastern Europe. Analysis of the archaeological materials using numismatic data allows on the whole reconstructing a scheme of historical development of one more small town in the South of Rus and even with a certain probability identifying its ancient name.

Одержано 2.02.89

ВІЗАНТІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ В ПОБУТІ НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ РУСИ

М. С. Сергєєва

У статті розглядається процес сприймання і засвоєння візантійських елементів у давньоруській матеріальній культурі на побутовому рівні і виділяються його основні етапи.

Питання про візантійський вплив на давньоруську культуру традиційне для нашої історіографії, проте, незважаючи на велику кількість праць на цю тему, і нині не можна говорити про його повне висвітлення в науковій літературі. Зокрема, проблема проникнення і засвоєння елементів візантійської матеріальної культури у повсякденному житті населення Київської Русі, їх місце у формуванні давньоруської матеріальної культури побутового рівня лишається однією з маловивчених. А тим часом об'єктивна і повна оцінка ролі Візантії в розвитку культури Русі можлива лише при всебічному розгляді питання. З іншого боку, виявлення зовнішніх факторів, які впливали на формування давньоруської матеріальної культури, сприяло б більш глибокому розумінню соціально-економічного і культурного розвитку давньоруської держави. Ці роздуми й примушують повернутися до даної теми.

Розглядаючи питання культурного впливу Візантії на Русь, слід зважати на те, що йдеться про тривалий складний процес, який залежав від ступеню інтенсивності політичних, економічних, культурних контактів між двома країнами і соціально-економічного становища обох держав.

Візантійські культурні елементи засвоюються на Русі поступово. Спочатку, очевидно, існували випадкові контакти, переважно зумовлені набігами руських дружинників на причорноморські міста. Візантійський імпорт цього часу на території Русі відсутній, знахідки монет VIII ст. поодинокі¹. Таким чином, у цей період відбувається лише поверхова обізнаність вузького кола осіб з візантійською культурою в її провінціальному варіанті. Про помітне проникання якихось її елементів на Русь говорити ще не можна. Регулярні зв'язки між Візантією і Руссю могли усталитися лише тоді, коли, з одного боку, після економічного занепаду з 2-ї половини IX ст. розпочинається нове піднесення Візантійської імперії, а з іншого — могутня Київська Русь юридично оформлює торговельні відносини з нею². Перші згадки про торгівлю з Візантією (Румом) ми знаходимо в Ібн Хордадбеха (середина IX ст.). За його словами, купці-руси йдуть до Румського моря, де румський володар бере з них десятину³. На початку X ст. дві країни укладають перші торговельні договори. Наслідком розширення торговельних зв'язків з Візантією були зрушення в культурній переорієнтації верхівки давньоруського суспільства. Надходження до руського ринку візантійських речей, хай і в невеликій кількості, вело до складення традиції їх використання у давньоруському середовищі і